

| tekst Ingelies Vermeulen

Van boerenzakdoek tot Afrikaanse mode

KLEURRIJKE WERELDSTOFFEN VAN VLISCO

De stoffen van textielfabriek Vlisco staan in de belangstelling: er zijn momenteel maar liefst twee tentoonstellingen aan gewijd. Het Noorderhuis in Zaandam toont de boerenzakdoeken die Vlisco al ruim anderhalve eeuw produceert en het Museum Volkenkunde in Leiden schenkt aandacht aan de waxprints die Vlisco voor de Afrikaanse markt ontwerpt. Reden genoeg om in Handwerken zonder Grenzen stil te staan bij de Vlisco-fabriek en haar interessante stoffen.

Roodververij. Foto Vlisco.

De rode boerenzakdoek was bedoeld voor doordeweeks gebruik. Op zondag droegen de mannen een witte met rode motieven en de vrouwen een helemaal witte zakdoek. Wit met zwart was voor de rouw en wit met donkerblauw voor de halve rouw. Foto Museum Noorderhuis, Zaandam.

De geschiedenis van het bedrijf Vlisco, in het begin bekend als Vlissingen en Co, begint in 1843. In dat jaar besluit Peter Sutorius, een katoendrukker aan de oude stadsgracht de Mey in Helmond, samen te gaan werken met de Amsterdamse koopman Pieter Fentener van Vlissingen. Peter Sutorius had de in 1802 gestichte katoendrukkerij van zijn vader overgenomen. De ligging van het fabriekje aan de gracht was gunstig: de rivier de Aa zorgde voor het vele water dat de katoendrukkerij gebruikte en fungeerde als aan- en afvoerkanaal. In Helmond, al van oudsher een textielstad, waren veel goedkope en geschikte werkkrachten te vinden.

Peter Sutorius weet samen met de zoon van Fentener van Vlissingen de zaak te laten bloeien. Ze slagen er in een binnenlandse klantenkring op te bouwen en zelfs enige orders te boeken voor afnemers in Brussel en Gent. De fabriek richt zich in die eerste jaren vooral op zakdoeken, dekenkatoen, spreien, meubelstoffen en sitsen. Tot op de dag van vandaag drukt Vlisco vooral stoffen voor de export, maar ook nog steeds op kleine schaal voor binnenlands gebruik.

In de fabriek

In de 19^e eeuw was het bedrukken van katoen een zwaar en uitgebreid karwei. De stof moest voor het drukken worden voorbereid. De eerste stap was het reinigen van de aangevoerde katoen in de wasserij en de blekerij. Hier werd het doek afgekookt met loog om de vetten te verwijderen en daarna gebleekt met chloor, zodat de gelige kleur verdween. Wanneer de katoen schoon en wit was, legden zogenaamde 'gooiers' de doeken in bakken met behulp van een houtje. Dat moest heel precies gebeuren zodat het doek niet in de knoop kon raken. De ruimtes in de fabriek waren heet en vochtig. Het gebeurde regelmatig dat een werknemer schadelijke bleekloogdampen inademde en van zijn stokje ging. Met melk brachten ze de bedwelmden man dan weer op de been. Na het bleken volgde het scheren en rekken van het gebleekte katoen. Op spanramen, witte stenters genoemd, werd het

doek gedroogd, op breedte gebracht en recht van draad gemaakt. En dan was de katoen eindelijk klaar voor de druk. De fabriek in Helmond had een blauw- en een roodververij en een dessinafdeling voor de patronen. Ook was er een graveer-afdeling waar de dessins in blokken uitgestoken werden. Blokdrucken met de hand bleef tot 1993 een gewaardeerde techniek, maar er werd al vroeg ook mechanisch gedrukt. Vanaf de beginjaren gebruikten de drukkers ook perrotine-druk en een rouleaumachine. Deze machine is uitgevonden door Thomas Bell en bestaat uit twee walsen waar de stof tussendoor loopt. Het maken van de koperen rollen is tijdrovend en kostbaar. Perrotinedruk maakt gebruik van drukklokken die afwisselend op een verfkussen of op het doek worden gedrukt. Nadeel is dat die drukklokken vrij klein zijn, namelijk maximaal twintig vierkante centimeter.

De handdrukkers in de fabriek vormden een sociaal hechte groep met eigen gewoonten en tradities. Ze hadden een goede positie binnen de fabriek. Ervaring en een goed uithoudingsvermogen speelden een belangrijke rol bij het handdrukken. De drukkers werden per stuk betaald dus hoe groter de productie hoe meer loon. Hoe moeilijker het dessin of de stof hoe hoger de beloning. Het verhaal gaat dat sommige drukkers 's nachts met de hand buiten het bed sliepen omdat hun handen zo trilden na een lange dag kracht zetten.

Aanvankelijk kocht de fabriek dessins in Parijs maar al snel ontstond er een eigen tekenafdeling. Vlisco is de eerste fabriek die daarvoor kunstenaars in dienst neemt. Van 1894 tot 1901 is de Art Nouveau kunstenaar Michel Duco Crop verantwoordelijk voor het ontwerp. Hij ontwierp in die jaren zo'n 25 dessins, vooral voor gordijnstoffen, die hij volgens wiskundige principes opbouwde uit bloemen, planten en dieren zoals bijvoorbeeld pauwen en herten.

Zakdoeken

Vlisco is tegenwoordig het enige bedrijf in Nederland dat nog echte ouderwetse boerenzakdoeken produceert. Van ouds-

Foto uit *Dutch wax design Technology*: van Helmond naar West-Afrika, Robin van Koert, Eindhoven 2007.

'Het brein van Kofi Anan.' Foto Museum Volkenkunde, Leiden.

her bestaan deze zakdoeken in twee maten: kleine voor in je zak noem je *mouchoirs* en de grote, voor om je hals of hoofd heten *foulards*. In het buitenland zie je vaak de op de boerenzakdoek geïnspireerde *bandana's*, die meestal iets kleiner van formaat zijn en van dunnere stof gemaakt.

De meeste zakdoeken zijn rood, eertijds gekleurd door de wortel van de meekrapplant die vooral in Zeeland gekweekt werd. Ditzelfde rood zie je ook veel terug in Zeeuwse klederdracht. Meekrap is een van de weinige natuurlijke pigmenten die kleurecht blijft. De rode zakdoek was bedoeld voor doordeweeks gebruik. Op zondag droegen de mannen een witte met rode motieven en de vrouwen een helemaal witte zakdoek. Wit met zwart was voor de rouw en wit met donkerblauw voor de halve rouw.

De patronen op de zakdoeken zijn allemaal op dezelfde manier opgebouwd: een niet al te drukke symmetrische rand rond een middenvlak vol strooiemotiefjes, met soms in het midden een medaillon met een voorstelling. In de randen zijn vaak ranken en guirlandes te vinden, maar ook bloemen, stipeltjes of geometrische motieven. De meeste motieven zijn afkomstig van stoffen die in de 17^e eeuw naar Europa kwamen uit het Verre Oosten zoals China, India en Perzië. Voorbeelden daarvan zijn gestileerde lotusbloemen, palmetten en paisley-motieven (gebogen druppelvormen).

Bij Vlisco zijn stalenboeken, receptenboeken en tekeningen te vinden die teruggaan tot 1868. Veel van de oorspronkelijke ontwerpen, die nog steeds gedrukt worden, blijken al sinds het midden van de 19^e eeuw te bestaan. Er zijn veel meer ontwerpen geweest, maar tijdgebonden motieven of niet-populaire zijn uit productie genomen. Naast de overgebleven oude ontwerpen drukt Vlisco vooral zakdoeken met Nederlandse bezienswaardigheden zoals molens, vissersboten en geveltjes en oranje zakdoeken met de Nederlandse vlag voor sportevenementen.

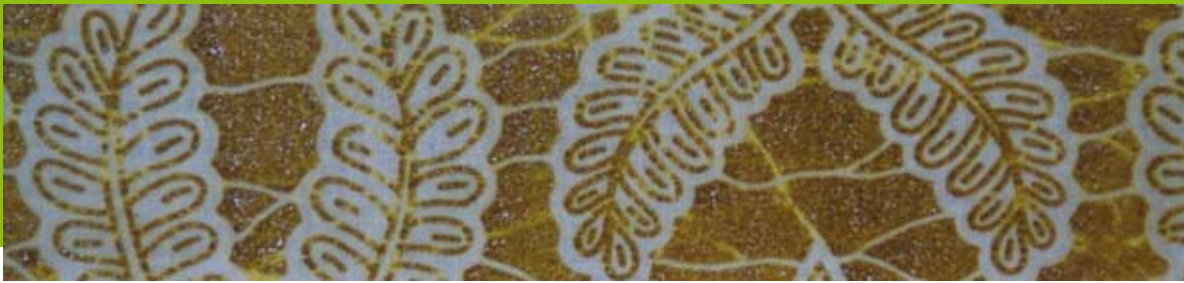
Ook worden er incidenteel zakdoeken gedrukt, zoals voor het 150-jarig bestaan van de fabriek. Gelegenheidszakdoeken

maakte men vroeger ook al. Zo is er in één van de stalenboeken een zakdoek te vinden ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina als koningin der Nederlanden. Maar er bestaan ook zakdoeken met de eerste vliegtuigen en motorfietsen en met kindertafereltjes à la Rie Cramer. De productie van de zakdoeken is sinds de 19e eeuw eigenlijk nauwelijks veranderd. Eerst verven ze de katoen egaal rood. Daarna worden de patronen in zwart op grote rollen gedrukt. Er passen drie zakdoeken naast elkaar. Het derde proces is het wegbijten van de kleur op de plaatsen waar de stof wit moet zijn. Deze werkwijze is altijd hetzelfde gebleven, al wordt nu alles met de computer geregeld.

Succes met batik

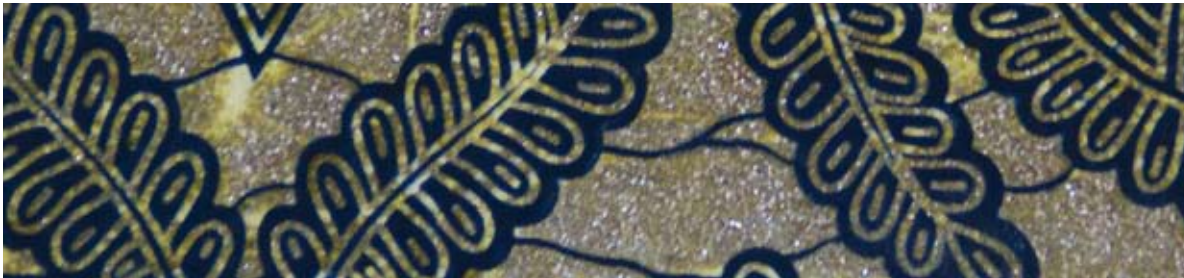
Batikken komt oorspronkelijk uit India, aan de kust van Coromandel. Al in de 13^e eeuw werd het principe van deze wasdruktechniek in Java geïntroduceerd. Het woord batikken komt ook van het Javaanse (am)batik wat oorspronkelijk stippelen betekende. Bij het batikken worden de delen van het doek die ongeveer moeten blijven met was bedekt. De was wordt in vloeibare, warme toestand op het doek gesprendeld. Als de was is gestold, gaat de doek in een verfbad. Is de verf droog dan wordt de was verwijderd. Waar de was zat, is de stof niet gekleurd. Het zeer verfijnde craquelé-effect is typisch voor de gebatikte stof. Het maken van handgeschilderde batikstof is zeer tijdrovend en dus kostbaar.

In de tweede helft van de 19e eeuw begint Vlisco met export naar Nederlandsch-Indië. Via zijn oom hoort Pieter Fentener van Vlissingen dat er grote behoefte bestaat aan goedkope gebatikte sarongs, slendangs en hoofddoeken. Europese drukkerijen zien een markt voor imitatie-batikstoffen. Het dessin, inclusief batiklijntjes, wordt op het doek gedrukt door middel van een grote drukplaat. Aan het einde van de 19^e eeuw gebeurt dat met de roldrukmachine: twee walsen drukken het patroon in hars snel en nauwkeurig op de stof. Deze lijmdruk raakt beter bekend als wasdruk of waxprint. De imitatie-ba-

Fase 1

Het negatief van het dessin wordt aan beide zijden in wax op het doek gedrukt.

Fase 2

Het doek wordt in indigo-kuip geverfd.

Fase 3

De wax op het doek wordt gedeeltelijk verwijderd.

Fase 4

Het dessin wordt met de eerste kleur bedrukt.

Fase 5

Alle wax wordt verwijderd.

Fase 6

Het dessin wordt bedrukt met een tweede kleur.

Foto's uit *Dutch wax design Technology: van Helmond naar West-Afrika*, Robin van Koert, Eindhoven 2007.

tikstoffen zijn veel gelijkmatiger dan echte batik: het craquelé is overal hetzelfde en heeft haar grillige karakter verloren. Maar door de goedkope prijzen vinden deze stoffen toch een afzetmarkt.

Nieuw afzetgebied

Als Nederlandsch-Indië haar grenzen sluit voor imitatie-batik zoekt de directie van Vlisco naar nieuwe afzetgebieden. Al in de vroege Middeleeuwen waren rijke Afrikaanse heersers geïnteresseerd in luxe goederen uit Europa. Vooral textiel was erg gewild. Vanaf de Gouden Eeuw speelden de Hollanders een grote rol in het vervullen van dat verlangen. Ze verhandelden Indische stoffen aan de West-Afrikaanse kust. Het is dus niet zo gek dat ook de imitatie-batikstoffen hun weg naar Afrika weten te vinden. Het artikel raakt in trek als inheemse soldaten die tussen 1837 en 1872 in het Nederlandsch-Indisch leger hebben gediend terugkeren naar hun woonplaats rond Fort Elmina aan de Goudkust (het kustgebied van het huidige Ghana). Vooral de stoffen met de grovere breukeffecten vallen in de smaak. Wat ze in Nederlandsch-Indië lelijk vonden, vinden ze in Afrika juist mooi.

Rond de eeuwwisseling verkoopt Vlisco de eerste *khangas* aan vrouwen in Kenia, Tanganyika en Zanzibar. Een khangas is een kledingstuk dat per twee werd verkocht: een lap voor om het middel en een voor om het hoofd. Het werd vooral gedragen door Mohammedaanse vrouwen. Het was een goedkoop artikel gedrukt op dunne doek met heldere, levendige kleuren. Dessins die vaak een beetje kinderlijk aandoen. Zo was het *duck*-dessin erg populair.

Tegenwoordig staan de waxprints van Vlisco in Afrika voor kwaliteit en rijkdom. Vooral vrouwen en jonge meisjes uit de rijke Afrikaanse bovenlaag kopen en dragen de stoffen. In Afrika geldt haast nog sterker dan hier: wat je van ver haalt is goed. Door het dragen van Vlisco-stoffen laat je zien dat je geld kunt uitgeven. Als vrouwen zondags naar de kerk gaan dragen ze de stoffen zodat iedereen kan lezen dat ze *'real Dutch wax'* dragen, een tekst die sinds 1963 in de stof wordt meegedrukt.

De stoffen hebben ook een bewaarfunctie. Hoe meer stoffen een vrouw heeft, hoe hoger haar maatschappelijke status. Hoe ouder het doek, hoe groter de waarde. Wanneer een oude dame overlijdt, laten haar nabestaanden haar stoffenverzameling zien. Deze zegt iets over de welstand van de overleden vrouw maar ook iets over haar karakter door de keuzes die ze maakte uit de verschillende stoffen. Vanaf 1946 maken de stoffen van Vlisco deel uit van de Afrikaanse cultuur.

Inspiratie

De oudste waxprints doen erg Indonesisch aan met draken en gestileerde bloemen. Maar al snel halen de tekenaars van de Vlisco-fabriek hun inspiratie uit andere bronnen. Onder leiding van het hoofd van de tekenkamer Johan Jacobs, chef tot 1951, trekken ze bijvoorbeeld naar het Koloniaal Instituut

in Amsterdam voor hun inspiratie.

Jan Fentener van Vlissingen (1893-1978) trok in 1934 een tijd door West-Afrika. Daar bleek dat niet alleen het gebruikte dessin maar vooral ook de kleurencombinaties belangrijk zijn bij het succes van een bepaalde stof. Kleuren zijn belangrijke bouwstenen voor een goed dessin, maar de betekenis van kleuren wil nog wel eens verschillen. 'In Europa is rood wel eens de kleur van de zonde en blauw die van de eeuwigheid. In Afrika is het niet zo, daar is de kleur blauw zwak. Dat komt door de gelige schijn in de heiige atmosfeer.' Aldus een oude uitspraak van Jan Fentener van Vlissingen. Hij regeerde de fabriek als een verlicht despoot en beschouwde zichzelf zowel als industrieel als artiest. De tekenafdeling was een beetje zijn kindje en hij mocht zelf ook graag ideeën aandragen voor stoffen. Een van zijn meest verkochte en beroemde dessins is de 'Angelina', ook wel het 'sigarenbandje' genoemd. Daar zijn heel wat meters stof van gedrukt. Het motief vond hij in een klein boekje over Koptische kunst.

Tegenwoordig halen de ontwerpers van Vlisco hun inspiratie veel uit het dagelijks leven en kunnen daarnaast gebruik maken van het Vlisco-museum. Dat is een aparte afdeling binnen het bedrijf waar de historie bewaard wordt. Er liggen zo'n 13.000 items, waaronder veel oude staalboeken en historisch textiel. Niet alleen van Vlisco, maar ook van andere oude fabrieken. Het is de bedoeling dat een deel van deze collectie in de toekomst in een Helmonds museum te zien zal zijn. Jammer genoeg is de collectie op dit moment verder niet toegankelijk.

Scala van dessins

Een dessin verlaat de Vlisco-fabriek met een nummer. De *'mammies'*, lokale vrouwelijke handelaren, geven de stof een naam. De namen van de waxprints verwijzen naar personen en gebeurtenissen in het dagelijks leven. Voorbeelden hiervan zijn bijvoorbeeld 'Kom naar mijn slaapkamer op je sandalen', 'Het brein van Kofi Anan' en 'Het oog van mijn rivale'.

Van een speciale groep stoffen wordt de naam gekoppeld aan lokale spreekwoorden en gezegden. Deze dessins bieden de mogelijkheid kenbaar te maken wat meestal onuitgesproken blijft. Ze geven een stem aan vrouwen die lang niet altijd de mogelijkheid hebben zich in het openbaar uit te spreken.

Door het dragen van een waxprint kan de drager waarschuwen, beledigen, klagen, kleineren maar ook troosten.

De inventiviteit en originaliteit van de Nederlandse ontwerpen wordt in Afrika nog steeds gewaardeerd. Het scala van dessins is enorm: van abstracte kleurrijke patronen tot afbeeldingen van moderne voorwerpen als rollerskates en auto-onderdelen. Een voorbeeld daarvan is het dessin *Six Bougies*, dat in 1940 is ontworpen naar een idee van Nogueira, de Portugese agent in Belgisch Kongo. De stof is al in de oorlog gedrukt, maar pas verscheept tegen het einde van 1945. *Six Bougies* valt op dat moment in een volledig opgedroogde markt en kent een onmiddellijk succes. Het ontwerp is symbolisch:

'Kom naar mijn slaapkamer op je sandalen.' Foto Museum Volkenkunde, Leiden.

'Het oog van mijn rivale.' Foto Museum Volkenkunde, Leiden.

iemand die rijk is kan het zich veroorloven in een zescilinder auto te rijden. In de volksmond krijgt het dessin echter een geheel andere betekenis. De dame in het midden van het doek zou van wanten weten en zes mannen 'aankunnen'. Een ander zeer geliefd dessin in Belgisch Kongo was *Zoba Zoba* wat stukjes betekent. Het is samengesteld uit verschillende, meestal bekende, dessins. Met zo'n jurk gaf de draagster aan dat zij alle daarin verwerkte dessins in haar bezit had. De vrouwen gebruikten de Zoba Zoba als wandelende toonkamer.

Kunst en Vlisco

Duco Crop was niet de laatste kunstenaar die voor Vlisco stoffen ontwierp. Regelmatig geeft de Helmondse textiel fabriek opdracht aan vooral plaatselijke kunstenaars om stoffen voor de Afrikaanse markt te ontwerpen. In de jaren twintig waren dat bijvoorbeeld Thom Posthuma en Jaap Gidding. De socialistische kunstenaar Thom Posthuma ontwierp ook behang voor de fabriek Rath en Doodeheefver. In het interbellum was hij een van de betere ontwerpers op het gebied van wandbekleding, stoffering en kledingstoffen. Zijn decoratieve ontwerpen zijn geïnspireerd op de kunst van de Wiener Werkstätte. Jaap Gidding ontwierp ook het kleed in de centrale hal van het Tuschinski Theater in Amsterdam.

De laatste jaren van de 20e eeuw zijn er stoffen ontworpen door kunstenaars als Marius Althuizen en Jos Reniers. Als jongeman met detailhandelsschool en wat werkervaring, stapte Jos Reniers met een map tekeningen onder zijn arm

bij Vlisco binnen. Binnen een half jaar mocht hij zijn eigen stoffen ontwerpen en wist hij de smaak van de Afrikanen te raken. Op kosten van Vlisco deed hij in de jaren zeventig een avondopleiding aan de Academie voor Industriële Vormgeving. Daar kreeg hij te horen dat hij tekent als een beeldhouwer en sindsdien verdeelt hij zijn aandacht tussen stoffen en steen.

In de omgeving van Helmond zijn de stoffen van Vlisco zeer bekend. Mien Boerekamp uit Deurne, een plaatsje dat grenst aan Helmond, kent ze goed. 'Iedereen hier in de omgeving is wel bekend met de Vlisco-stoffen. Ik vind ze schitterend vanwege de kleuren, de motieven en de kwaliteit van de katoen. Vooral de felgekleurde en de blauw-witte stoffen zijn mijn favorieten.' Rond 1990 is Boerekamp begonnen met het maken van patchwork met de stoffen van Vlisco. 'De eerste keer dat ik een quilt helemaal van Vlisco-stoffen maakte had ik er wel moeite mee om door die mooie motieven te snijden, maar na die eerste volgden er nog vele.' De Vlisco-stoffen werken bijzonder inspirerend.

Meer info

De tentoonstelling *Mouchoirs & Foulards: boerenzakdoeken* is t/m 2 november te zien in museum Het Noorderhuis op de Zaanse Schans, Kalverringdijk 17, Zaandam, 075 617 32 37. Open: dinsdag t/m zondag 10-17 uur.

De tentoonstelling *Brabants bont in Afrika* is t/m 29 juni te zien in het Museum Volkenkunde, Steenstraat 1 in Leiden, 071 516 88 00. Open: dinsdag t/m zondag 10-17 uur.